

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13847733>

Носиржон Дониёров

Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Тарих институти
таянч докторанти

Саводсизлик масалаларининг Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРда кўтарилиши ҳамда унинг сабаблари.

Аннотация. Мазкур мақола совет ҳукумати томонидан Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси, Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳудудида 1918 – 1924 йиллар давомида олиб борилган маданият сиёсатининг бир қисми бўлмиш саводсизликка қарши кураш масалаларига бағишланади. Халқларни саводли қилиш сиёсатининг ўзи қандай сиёсат эканлиги, уни келтириб чиқарган мотив-сабаб ҳамда ҳудудларда қай ҳолда амалга оширилганлиги ёритилади. Шунингдек, болшевикларнинг саводсизлик сиёсатини амалга оширишдан кўзланган пировард мақсадларини очишга ҳаракат қилинади.

Калит сўзлар. совет ҳукумати, саводсизлик, декрет, саводсизлик курс ва мактаблари, ТАССР, БХСР, ХХСР.

Совет ҳукумати ва коммунистик партия аҳоли орасидаги саводсизликни битиришни мамлакатда маданий қурилишни амалга оширишнинг зарур шарт-шароити деб эълон қилишди. Чунки советлар шаҳар ва қишлоқнинг кенг маҳнаткаш оммаси мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида, социалистик қурилишнинг юкламаларини адо этишда фаол, онгли равишда иштирок этишларини хоҳлашарди. Шунинг учун ҳам саводсизлик таълимига сиёсат ҳам қўшилиб кетганлигини кўришимиз мумкин.

Шу ўринда, 1918 йил 26 июл куни Туркистон АССР Халқ маориф комиссарлиги катталар ўртасидаги саводсизликни битириш курсларини ташкил этиш тўғрисидаги низомида ўқиш, ёзиш ва ҳисоблашни ўргатишдан ташқари табиий ҳамда ижтимоий фанлар (сиёсий партиялар ва инқилобий ҳаракатлар тарихи, жамиятшунослик) ҳам ўқитиш белгиланган[13, 376.]. 1919 йил 18-23 мартдаги РКП(б)нинг VIII съезида таълим даргоҳини нафақат коммунизм дрижёри (бошқарувчиси), балки пролитериатнинг мафкуравий, ташкилий ва тарбиявий “бастакори” бўлиши кераклиги уқтирилди. Ўқитувчилар ўзларини коммунизм оқартуви учун ишлайдиган “жосус” деб ҳисоблашлари, бу ишда тўғридан-тўғри партия органларига бўйсунушлари шартлиги уқтирилади [6, 7 – 10].

Мустабид совет давлати ўзининг сиёсатини амалга ошириш учун ҳуқуқнинг асоси бўлган қонун чиқариш йўлини танламади, балки декрет (луғавий маъноси қарор) чиқариш йўлини танлади. Бунда декретлар анча ёпиқ шаклда, жамоа (Совнарком, партия МК ва ҳоказо) шаклида ишлаб чиқариларди. Шундай декретлар саводсизликни тугатиш соҳасида ҳам чиқарилди. 1919 йил июлда В.И.Ленин РСФСР аҳолиси ўртасидаги саводсизликни тугатиш тўғрисида декретни имзолади. Аввало, саводсиз фуқаро деб, хоҳлаган тилда ўқиш ва ёзишни билмайдиган фуқаро тушинилиши декретда белгиланиб қўйилди. Бироз ўтиб Туркистонда 1920 йил 17 сентябрида “Аҳоли ўртасида саводсизликни тугатиш тўғрисида” декрет қабул

қилинди[15, 3в.]. Бунақа ҳолат деярли ҳар доим кузатилар, Москвада чиққан декрет ёки қарорлар иттифоқ республикаларда ҳам яна қайта чиқариларди. Аслида бу болшевиклар ўйлаб топган мустамлакачиликнинг шаклан бошқа кўриниши эди. Мазкур декрет мазмуни Москва декрети билан бир хил бўлиб, фақатгина Туркистон АССРда 8 – 40 ёш оралиғида саводсиз булган аҳолининг ўзбек тили ёки исталган тилда савод чиқариши шарт қилиб қўйилганлиги билан фарқланар эди. Москва декретида савод чиқаришга мажбур аҳоли ёши 8 – 50 ёш қилиб белгиланган бўлиб, Туркистон АССР декретидан бошқа жиҳатдан умуман фарқ қилмасдан мазмуни сақланган. Туркистон АССРда ҳам аҳолининг саводли қатлами бу ишга тортилиб, уларга ҳам ҳақ тўланадиган бўлди, иш куни 2 соатга қисқартирилади, бироқ ойлик сақланиб қоладиган тартиб жорий қилинди[4, 1920 год 25 сентябрь.].

Мазкур декретлар ижросини таъминлаш учун 1920 йил декабрида Тошкентда Саводсизликка қарши курашиш ўлка фавқулодда комиссияси ташкил этилди[15, 3 – 59в.]. Коимиссияга саводсизликка қарши курашда мактаблар системаси ва алифбо китоблар яратиш, савод чиқаришни ўргатишнинг янги методларини ҳамда совет органларининг ўзаро ғоявий алоқалари учун материаллар ҳам ишлаб чиқариш вазифалари юклатилди. Бундан ташқари Саводсизликка қарши курашиш ўлка фавқулодда комиссияси тарғибот компаниялари билан ҳам шуғулланар эди. Атрофда “Қишлоқ учун маърифат”, “Дехқонлар ва болалар саводхонлиги”, “Йўқолсин саводсизлик!” каби шиорлар пайдо бўлди[11, 1924 год 22 феврал.]. Партия раҳбари В.И.Ленин таъкидлашича, халқнинг “саводсизлик қайғуси” шунақа қайғуга тенглаштирилиши керакки, худди яқинда бир киши яқинидан ажралиб қолиб, кейин ғам-аламга ботгандаги ҳолати билан тенглаштирилиши керак[11, 1924 год 22 феврал.].

Уларнинг қаршисида кадрларни етказиб бериш муаммоси ҳам турарди. 1919 йил январида Туркистон Маориф халқ омиссарлиги томонидан Тошкентда

ўқитувчиларни тайёрлайдиган олти ойлик ўқув курслари ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинади[1, 8с.]. Мазкур муддат қисқа бўлгани учун ҳамда саводсизликни тугатиш мактаблари ва янги қурилаётган совет мактаблари учун дарсликларнинг катта қисми ўзбекча бўлмаганлиги катта ғов эди.

Мактабдан ташқари таълим Туркистонда 1919 йилнинг январидаяқ йўлга қўйилди[14, 166в.]. 1919 йил 6 майда очилган II Бутунроссия съезди мактабдан ташқари таълим тўғрисидаги қарорида уч турдаги саводсизлик мактабларини кенгайтиришга қарор берди[3, 30с.]. Булар саводсизлар учун саводхонлик мактаблари, саводлари чала бўлганлар учун бошланғич мактаблари, саводдилар учун илғор типдаги мактаблар эди. 1921-1922 йиллар давомида Туркистон бўйлаб 85 та турли саводсизликни битириш мактаблари очилди[1, 12с.].

Россия Совет Федератив Социалистик Республикаси (РСФСР) Халқ маориф комиссарлиги 1 миллиард рубл (яъни умумий мамлакат харажатларининг 1/5 қисмини) ни саводсизликни тугатиш таълимига тиккан ҳолда 2-3 йил ичида қарийб 100 миллион аҳолини хат-саводли қилиш режасини ишлаб чиқди[3, 31б.]. Кейинги йилларда эса советлар учун хос бўлган рақамлар кетидан қувиш сиёсати бошланиб кетди ва 1924 йилги статистикага кўра юқоридаги номлари қайд этилган мактаблар миқдори Туркистон АССР (Фарғона вилоятидан ташқари) ҳудуди бўйлаб қуйида берилган 1-жадвалга мос равишда ўсди.

1-жадвал. ТАССР ҳудудидаги саводсизликка қарши кураш мактаблари турлари ва сони[7, 1924 год 9 января]¹:

Т/р.	Вилоятлар:	Илғор типдаги мактаблар:	Бошланғич мактаблар:	Савод чиқариш мактаблари:
1.	Сирдарё	2	20	150
2.	Самарқанд	2	10	100

¹ Морзов К. Задачи ликвидации неграмотности // Туркестанская правда. 1924 год 9 января.

3.	Еттисув	3	10	150
4.	Амударё	-	1	15

Саводсизликни тугатишга бунчалик кўп урғу берилишидан мақсад шуки, биринчидан, юқорида таъкидланганидек ўзларининг ғоявий тарғибот ишларининг кўлами ва кучини кенгайтириш бўлган. Буни В.И.Лениннинг ўзи ҳам тасдиқлаб дейди: “Саводсизликни йўқ қилиш – бу сиёсий вазифа эмас, бу – шарт. Усиз сиёсат ҳақида ҳам, иқтисод ҳақида ҳам, маданият ҳақида ҳам гапиришнинг иложи йўқ” [12, 1924 год 1 мая. №96.]. Иккинчидан, болшевикларнинг ҳар гапига бўйсунадиган, куллуқ қиладиган мўмин-қобилгина кадрларни етиштириш бўлган.

Дастлаб Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ҳукуматининг таркиби жадидлардан иборат бўлиб, улар халқнинг саводхонлигини ошириш орқали колоқлик ботқоғидан чиқариш вақти келди деб ҳисоблашди ва бу борада Қори Йўлдош Пўлатов бошчилигида маориф соҳасида кўп ишлар қилинди. Энг муҳими “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” ҳужжати қабул қилинди [19, 71б.]. Унда таълим-тарбия, мактаб бошқаруви, ўқитувчилар маоши масалалари назарий жиҳатдан ҳал қилинди. Шунингдек, “Алифбо китоби”ни ёзиш бўйича танлов эълон қилинади [9, 94б.]. Унда ҳозирги даврда ҳам ўзининг ечимини кутиб ётган айрим масалалар, яъни ҳарфларнинг ислоҳ қилинган тилда ёзилиши, таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши, бегона тиллардаги сўзлардан ҳоли бўлиши каби масалалар шарт сифатида қўйилган эди.

1921 йил 17 апрелида Халқ нозирлар шўроси қарори билан 25 ёшгача бўлган БХСР ҳудудидаги кишиларнинг ўқишга мажбурлиги белгилаб қўйилади. Бу Бухоро ҳудудида савод чиқариш барча учун мажбурий эканлигини англатарди [9, 93б.]. Маълумотларга кўра айнан БХСРда савод чиқариш мактабларини битираётганда ўқувчи имтиҳон топшириши белгилаб қўйилган. Агар Хоразм Халқ Совет

Республикаси (XXCP) билан таққосласак, савод чиқариш курс ва мактабларида бундай тизим йўлга қўйилгани ҳақида маълумот учрамайди.

Савод чиқариш курс ва мактабларини дарслик ҳамда адабиётлар билан таъминлаш муаммосини ҳал этишда Туркистон АССР, РСФСР, Татаристон АССР, Туркия ва Озарбайжондан келтирилган рус, татар, турк ва ўзбек тилидаги китобларнинг роли катта бўлди. 1921 йилда 2 минг китоб, 1924 йилда 15 мингдан ортиқ китоб келтирилади[9, 976.].

1924 йил март ойида IV Бутунбухоро советлар съездида маориф, хусусан, саводсизликни битириш ишлари қаттиқ муҳокамага сабаб бўлади ва О.Акчурин бошчилигида саводсизликка қарши курашиш фавқулодда комиссияси тузилади[5, 198 – 199с.]. Шундан сўнг бу вазифа ниҳоятда жадаллашиб кетади. Агар 1923 йилда 21 та ўқув курсидан 865 киши 43 та ўқитувчидан таълим олган бўлса[17, 339в.], 1924 йил маълумотларига қараганда, 40 та савод чиқариш курс ва мактабларида 2756 киши саводли бўлиб чиқди(2-жадвалга қаранг). Аста-секинлик билан шаҳарлардаги каби қишлоқларда ҳам бундай мактаблар очила бошланди.

2-жадвал. БХСР ҳудудидаги савод чиқариш курс ва мактаблари миқдори[18, 60в.]:

Т/р.	Вилоятлар:	Савод чиқариш курс ва мактаблар сони:	Ўқувчилар сони:
1.	Бухоро	25	1609
2.	Ленинск(Чоржўй)	4	380
3.	Карки	1	75
4.	Шеробод	-	-
5.	Бойсун	-	-
6.	Шаҳрисабз	2	180
7.	Ғузор	1	90
8.	Бехбудий	1	92

9.	Кармана	6	300
10.	Нурота	-	-
11.	Эски Бухоро	-	-
Жами:		40	2756

Хуллас, дастлаб Бухоро жадиidlари бошлаб берган савод чиқариш масалаларини болшевиклар ўзларининг декретлари билан фуқароларнинг савод чиқаришга мажбурлигини мустаҳкамлаб қўйди. Болшевиклар партия ва бошқа совет ҳукумати тарғиботи учун ишлайдиган давлат ташкилотларини кадрлар билан тўлдириш ва саводли халқни коммунизм ғоялари билан заҳарлаш эди.

1920 йил тузилган ХХСР ҳукумати ҳам худди ТАССР ва БХСР каби маданият соҳасидаги ишларни саводсизликка қарши курашга катта эътибор қаратган ҳолда бошлади. Ҳукумат раҳбарлари томонидан: “Қолоқлик ва саводсизлик туфайли аҳоли ўртасида турли касалликлар ҳақида етарли билимнинг йўқлиги уларнинг омма орасида кенг тарқалишига олиб келган ва ҳозирда касалликларга қарши курашиш бўйича кенг кўламли маърифий тадбирларни амалга оширишни тақозо этмоқда ва бунинг учун аҳолининг саводхонлигини ошириш зарур[16, 69в.]”, - деб топилди. Республиканинг бир қанча шаҳарларида саводсизликка барҳам бериш курслари очилди. Уларга комсомол (коммунистик ёшлар иттифоқи ташкилоти) ва партия ходимлари, таълим ўқитувчилари ва қизил армиянинг маданий бўлинмалари таълим беришган. Саводсизликка қарши курашда партиянинг катта ёрдамчиси қизил армия эди. 1920 йилда Тошкент ҳарбий билим юртлирида 100 нафар хоразмлик аскар тайёрланар экан, улар тайёр бўлгунга қадар Тошкентнинг ўзидан Хоразмга 20 нафар савод ўргатувчи инструкторлар юборилган[2, 89с.].

Саводхонлик мактаблари сони кўпайтирилди. 1921 йилда қизил аскарларнинг саводсизлигини йўқ қилиш учун 11 мактаб очилди. 1922 йилда Хива ва Янги Урганч

шаҳарларида РСФСР кўмагида “Йўқолсин саводсизлик!” (“Долой неграмотност!”) жамиятлари Хоразмда ҳам ўз фаолиятини бошлади. Шунингдек, 1920 йил 13-сентябрдаги Иттифоқ шартномаси асосида ҳар йили ТАССР ва РСФСРдан ўзбек тилини биладиган ўқитувчилар юборилар эди. Фақат 1923 йилда РСФСР Маориф комиссарлиги Оренбургдаги 3 йиллик ўқув курсларини тамомлаган 23 нафар ўқитувчини сафарга жўнатди ва яна 16 нафар ўқитувчи меҳнат шартномаси билан Хоразмга юборилди[8, 176с.]. Бошқа бир манбада эса фақат 1923 йилнинг кузида Москвадан Хоразмга 25 нафар ўқитувчи, 7 нафар шифокор ва ўнлаб бошқа мутахассислар юборилгани ҳақида хабар берилган[10, 26с.]. 1924 йилга келиб, ХХСРда саводхонлик мактаблари сони 3- 19 тани ташкил этди (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал. ХХСР саводсизликка қарши кураш мактаблари сони[16, 69 – 70в.]:

Т/р.	Вилоятлар:	Саводсизлик мактаблари сони:
1.	Хива	10 та
2.	Урганч	7 та
3.	Гурлан	2 та

Хулоса қилиб айтганда, 1919 – 1924 йиллар, яъни саводсизликни тугатиш ҳақидаги В.И.Лениннинг декрети чиққан даврдан бошлаб то миллий-худудий чегараланишга қадар умумдавлат аҳамиятига эга бўлган, партия, совет ва жамоатчилик диққатини ўзига тобора жалб қилган маданиятнинг бош мавзуларидан бири бўлди. Бир қарашдан халқларни саводли қилиш, унинг маданиятини юксалтириш учун ишлайдиган декрет ва қарорлар чиқарилгандек кўринсада, аслида болшевиклар ўзлари учун ишлайдиган кадрларни тайёрлаб чиқариш ва шу йўл билан ўзларининг таъсир доираларини мустаҳкамлашни ният қилган эдилар. Шунингдек, юқоридаги маълумотлар таҳлили шуни кўрсатдики, Ўрта Осиёда савод чиқариш сиёсати даври ва кўлами : ТАССР – БХСР – ХХСР йўналишида кенг кўлам

билан бошланиб, сўнгра кичиклашиб борганлигини ҳамда бунда Туркистон АССР болшевиклар учун Бухоро ва Хива давлатларида савод чиқариш сиёсатини амалга оширишда кадрлар тайёрлаб жўнатиш орқали ўзига хос “таянч нуқта” вазифасини бажарганлигини кўришимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаев Ш.Ш. Из истории социального строительства в Узбекистане. – Ташкент: “Фан”, 1969. -С.8.
2. Билялов Г.М. Из истории культурый просвещения в Хорезмской Народной Советской Республике (1920-1924). –Ташкент: “Фан”, 1966. -С.89.
3. Гусев Л.Н. Вопросы планирования и участие советской общественности подьеме образовательного уровня населения (1917-1932) // Исторический опыт планирования культурного строительства в СССР (сборник статей). – Москва: Институт истории СССР АН, 1988. -С.30.
4. Известия. 1920 год 25 сентября. №217.
5. История Бухарский и Хорезмской Народных Советских Республик. Главный редактор Волобуев П.Б. –Москва: “Наука”, 1971. -С.198 – 199.
6. КПСС о культуре, просвеўении и науке. –Москва: Издательство политической литературы, 1963. –С. 7 – 10.
7. Морзов К. Задачи ликвидации неграмотности // Туркестанская правда. 1924 год 9 января.
8. Погорельский И.В. История хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики(1917-1924 г.). – Ленинград: Издательство ленинградского университета, 1984. -С.176.
9. Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920-1924 йиллар). -Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2012. –Б.97.

10. Раҳмонов Қ. Хива – Хоразм халқ революциясининг бешиги. –Тошкент: “Фан”, 1970. –С.26.
11. Рачинская. В фонд просвещения // Туркестанская правда. 1924 год 22 феврал. №43.
12. Рачинская. Из третьего фронта в первостепенный // Туркестанская правда. 1924 год 1 мая. №96.
13. ЎзМА. Р-34-фонд, 1- рўйхат, 25-йиғмажилд, 37-варақ.
14. ЎзМА. Р-34-фонд, 1- рўйхат, 42-йиғмажилд, 166-варақ.
15. ЎзМА. Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1502-йиғмажилд, 3- ва 59-варақлар.
16. ЎзМА. Р-34-фонд, 1-рўйхат, 2734-йиғмажилд, 69 – 70-варақлар.
17. ЎзМА. Р-48-фонд, 1-рўйхат, 182-йиғмажилд, 339-варақ.
18. ЎзМА. Р-94-фонд, 1-рўйхат, 52-йиғмажилд, 60-варақ.
19. Ҳайитов Ш.А., Бадриддинов С., Раҳмонов К.Ж. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсат, маданий ҳаёт (1920-1924 йиллар). –Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005. –Б.71.